

TÜRK DÜNYASINDA HALICILIĞA SAHİP ÇIKILMALIDIR

SADIK TURAL*

Yeni Bir Uyanış

Türk soylu halkların, çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve az çok farklı tarih ve talihleri yaşayarak 20. yy'ı tamamladıkları söylenebilir.¹

Türk soylu halkların bilim dünyasında özel bilgi ve buluş sayılacak katkılarını inkâr etmeyecek kadar erdem sahibi olan yabancı araştırmacılar var. İyi ki var ve onlara müteşekkirimiz. Türk soylu halklar ise, İbn-i Sina'nın,² Fârâbî'nin,³ Uluğ Bey'in,⁴ Ali Kuşçu'nun veya Buharî'nin, Hoca Ahmet Yesevi'nin,⁵ Nasreddin Hoca'nın,⁶ Korkut Ata'nın,⁷ Nevaî'nin, Füzuli'nin,⁸ Abay'ın, Mahdumgulu'nun ortak malı olduğunu henüz keşfediyor. Bu yönde büyük filozof, Nasr Efendi veya Hoca Efendi yahud Nasreddin Molla ve yahud Nasreddin Hoca adlı bilge kişi, bütünleştirici yanı ve yönü bakımından Türk Dünyası aydınlarının yeterince değerlendiremediği isimlerdendir.

* Prof. Dr., Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

¹ Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, AKM Yay., 2.bs., Ankara 1999; Sadık Tural, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, AKM Yay., 3.bs., Ankara 1999.

² *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyrûni ve İbn Sinâ (Sempozyumu) Bildirileri*, AKM Yay., Ankara 1990; İbn-i Sinâ (Çev: Esin Kahya), *El-Kânûn fi't-Tıbb I*, AKM Yay., Ankara 1995 (II cilt matbaada).

³ Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*; AKM Yay., Ankara 1990; Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin "Şerâ'itü'l-Yakîn"i*, AKM Yay., Ankara 1990; Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*, AKM Yay., Ankara 1990; Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'ye Atfedilen Küçük Bir Eser*, AKM Yay., Ankara 1990; Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler*, AKM Yay., Ankara 1992.

⁴ *Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, AKM Yay., Ankara 1996; Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyâsiiddin-i Kâşî'nin Mektubu*, AKM Yay., 3. bs., Ankara 1991.

⁵ Erdem, *Ahmet Yesevî Özel Sayısı*, sayı 21, AKM Yay., Ankara 1995.

⁶ *Uluslararası Nasreddin Hoca Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*, AKM Yay., Ankara 1996; ayrıca bk., Sadık Tural, *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ecdat Yay., Ankara 1993, s. 115-122.

⁷ Metin Ekici, *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Anadolu'da Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri*, AKM Yay., Ankara 1995; Kâmil Veli Nerimanoğlu, *The Poetics "The Book Of Dede Korkut"*, AKM Yay., Ankara 1999.

⁸ Hasibe Mazıoğlu, *Fuzulî -Hâfiz- İki Şâir Arasında Bir Karşılaştırma*, 2.bs., AKM Yay. (henüz baskı aşamasında).

Yüksek öğretim kurumları ve onların plânlayıcısı olan YÖK, millî bilincin ve millî kimliğin ortaya çıkarılması, birleştirici bir güç olarak kullanılması için, yeterli sayıda ve her üniversitede Türk dili, edebiyatı, tarihi ve sanatı bölümleri açmıyor, açtıklarına yabancı filolojilere verdiği kadar kadro vermiyorsa, bu yönde duyarlılığın işareti olan yüksek lisans ve doktora programları yürütülmesini sağlamıyorsa, bizi tanımayanların bilgi kirlenmesi kaçınılmaz olmaya devam edecektir.

Bu bilgi kirlenmesinin siyasî ve ticarî alanda genişlemesine ve derinlemesine yayılması karşısında,⁹ Türk bilim çevreleri ve üniversiteler üzerine düşeni yapmalıdırlar.

Öncelikle Avrupa'da, sonra da İslâm ülkelerinde yayılan Türklükle ilgili bilgi kirlenmesi o kadar rahatsız edici boyutlardadır ki, az duyarlı bir insan bile, karşılaştıkça dehşete düşer. Mesela, Türkiye'deki kültür hayatı ile alakalı istatistik bilgilerin UNESCO'nun merkezi olan Fransa'nın yayımladığı belgelere yansıyanlarını incelemek, insanı hayrete, hattâ öfkeye götürüyor; çünkü, bu bilgiler Türkiye'deki DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü)'den alınmadığı gibi, Avrupa Konseyi istatistiklerinden de alınmamıştır; yanlış, yalan ve bir kısmı yirmibeş yıl önceye ait... Bu durum iyi niyetsizliğin, daha doğrusu kirlenmenin göstergesi değil mi?

UNESCO veya milletlerarası kuruluşlar, Türkiye'yi işine gelince Avrupalı, işine gelmeyince Asyalı bir devlet sayıyor; Türkiye Türklüğü ise, kökleri Asya'da olan 1000 yıldır Avrupalı kültürlerle komşu yaşayan, Avrupa'ya yönelmiş bir halkın adıdır. Bu türden kuruluşlara sorumuz şu:

a) 34. boylamın doğusunda kalan İsrâil Devleti'ni Asyalı, hattâ Afrikalı saymıyor, Avrupalı sayıyorsunuz (hem UNESCO'da, hem Avrupa Birliği'nde) da, en Batı'daki sınırı 26. boylamdan başlayan Türkiye'yi niye Asya-Pasifik'e koyuyorsunuz?

b) 27. boylamdan başlayan Rusya Federasyonu'nu Avrupalı sayıyorsunuz da, bir derece daha Batı'daki Türkiye'yi niye Avrupalı saymıyorsunuz?

Türk aydınlarının büyük bir kısmı ise, Batılı dostlarımızın bazılarının, Türkiye'ye ve Türk Dünyası'na karşı besledikleri duygu ve düşünceleri öğrenince ağır ağır uyandılar; uyanması geç ve güç olanlar dâimâ bulunur ve var da...

Bütün olumsuzluklara karşılık, Türkiye'de millî bir uyanış gözlenmektedir. Türk dünyasıyla artan ilişkilerin bu uyanışta yeri büyüktür. Gerek Tür-

⁹ Bk. *The Making of Turkish Boğeyman (Türk Heyûlasının Yararılması) A Unique Case of Misrepresentation in German Journalism*, İstanbul 1998, s. 196 ; eserin Almanca aslı: "Der Fall Türkei in der deutschen Publizistik. Ein Feindbild besonderer Art", (Alman Yayıncılığında Türkiye'nin Düşüşü: Özel Bir Düşmanlık Resmi); Suat İlhan, *Türkiye'nin Jeo-politik Konumu ve Türk Dünyası*, A.K.M. Yay., Ankara 1999, s. 31-101.

kiye'de, gerek Türk dünyasında yaşı 25-55 arasında olanlarda görülen bu uyanma, bilimlik bilgi ile temellendirilirse, hem Türkler, hem de yabancılar arasındaki kirlenme azalır.

Bana göre Türk dünyasında, tarihin derinliklerinden bugüne kadar sürdürülen ortaklıkların dil ve edebiyat ürünlerine yansıyanları ve ortak şahsiyetler türünden olanları yanında, üçüncü bir alan da halı, kilim, cicim ve keçe/kiyiz adı verilenlerdir. Bu ortaklığın yeterince işlendiğini söylemeyiz. Bilgi kirlenmelerinin gözlemlendiği alanlardan birisi de, halı ve kilim sahasına aittir.

Tarihçiler Ne Diyor?

Hem Türk soylu halkların, hem de bütün insanlığın bildiği, tanıdığı Pazırık Kurganı'ndan çıkarılan Pazırık Halı'sının hikâyesi bile düşündürücüdür. Böyle bir kültür ve medeniyet âbidesinin Türklere çıkarılmasına açıktan veya örtülü karşı çıkan insanların bulunması karşısında, yeni araştırmalar yapılması gereğine inanıyoruz.¹⁰

Halı veya kilim yahut cicim veyahut keçe(kiyiz/kidiz)yi anlamak için Türk kültürü ile tabiat arasındaki ilişkiyi kavramak gerek öncelikle... Gerçekten de, Türk soylu halkların yaşadığı coğrafyalarda hayata, ölüme, ölüm sonrası dâir inanışlarla, günlük yaşantıyı oluşturan ihtiyaç listesiyle ilgili yeterli bilgi sahibi olmayanların halı ve kilim üzerine fikir ileri sürmesi doğru değildir.

Hayvancılığa dayanan Türk kültürünün dabaklanmış tüylü deri (post)yi temel yaygı ve izolasyon malzemesi olarak kullandığını görüyoruz. Türklerin, post'tan, düğümleme (düğ- mekten), ilme ve dokuma ürünlerine ne zaman geçtiklerini kestirmek mümkün değildir.

Halı ve kilim ile keçe, hem sanat, hem zenaat sahasına giren ender ürünlerdir. İşlevi ve boyutları bakımından zenaat; teknolojik incelikler ve motif (bezek, yanış, nakış, göl, desen, oy, ornament) bakımından sanat alanına giren bu ürünler, hem inşa (yapı), hem tefriş (ev içi duvara asma, yere döşeme), hem de tezyin aracı olmuşlardır.

Istar/tezgâh ve kirkitin gelişimi de, bizim için aydınlatılması zor bir sürecin sonunda günümüze ulaştı. İpin inceltilmesi ve boyama teknikleri konusunda da yalnızca analogik bilgiler verilebilir.

"... Bidder'in* görüşüne nazaran, M.Ö. IV.-II. yüzyıllardan Pazırık devri bir Altay mezarında çıkan, en erken düğümlü halı ve bunu takip edenler, Avrupa cihetinden göç eden ve Doğu Türkistan'ın güneyine yerleşen Ariflerin

¹⁰ Bk. Fuad Tekçe, *Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.

* H. Bidder, *Teppiche aus Ost Turkestan bekannt Khotan, Samarqand und Kansu*, Tübingen 1964.

eseri idi. Türkler ise ancak keçe halılar yapmıştı, çünkü bunlar göçebe olarak düğümlü halı tezgâhu kuramaz idi. Bidder'in görüşünü, hem Çin kaynakları, hem de düğümlü halı sanatının tarihi tekzîb etmektedir. Mîlâd sırasındaki Çin kaynaklarına göre, halı ve yün kumaşlar dokuma sanatı, Çinlilerin 'Wu-huan' dediği ve Clauson'a göre Oğuzlar olduğu sanılan boyların kadınlarına atfolmaktadır. 'Wu-huan'ların, bilinmeyen bir devirde, belki M.Ö. II. yüzyılda Hunlardan kaçarak Doğu Asya'ya gitmeden önce 'Ting-ling'lerin (herhalde Baykal bölgesindeki Kuzey 'Ting-ling'leri) güney-batısında ve (Isık-köl çevresindeki) 'Wu-sun'ların kuzey-doğusunda, yani Hangay ve Altay dağları tarafında idiler. Bu İç Asya göçbeleri, ve Türkler, esâsen tam göçebe değil, yarı göçebe idiler. Böylece kışlaklarında her türlü tezgâhları olabilirdi. Ayrıca, asırlar boyunca düğümlü halılar Türk boyları tarafından çadır altında bile yapılagelmiştir. İlk düğümlü halının çıktığı Pazırık devri Altay mezarlarının Uygurların ataları sayılan KaÖgüly boylara atf edildiğini ve 'Wu-huan'ların da o bölgede bulunduğunu birinci bölümde kaydetmiştik. Bundan sonraki düğümlü halı ve kilim kalıntıları Doğu Türkistan'da Lou-lan'da bulunmuş ve M. IV. yüzyıldan tarihlendirilmektedir. Kök-Türk devrinde bir Çin masalında ise, Kök-Türklerin, veya KaÖgüly boyların, şölen sırasında, çayirlara 'yün halılar' serdikleri anlatılmaktadır^{**}. Nitekim, Kök-Türk, KaÖgüly ve Uygur Kaganlıkları devrinde, Koço bölgesi, bir kilim ve düğümlü halı imâlâtı merkezi idi^{***}. Düğümlü halı ve kilim kalıntılarının çoğu, Uygur harfleri ile Türkçe yazıların bulunduğu ev ve han harabelerinde çıkmıştır (lev. LIII/a). Uygur^{****} bey ve hatun resimlerinde de halılar tasvir edilmiştir (LIII/b). A. von Gabain Uygurlarda bodhimandala (mürâkebe için çizilen ve mabûdun sarayını veya kâinâtı temsil eden şekil) olarak kullanılan küçük halılar bulunduğunu tesbit etmiştir. Bu müşâhede, Türk halılarının eski motiflerinden bazısının temsîlî manâları bakımından, çok ehemmiyetlidir. Uygurlarda, ayrıca büyük halılar da vardı. Bunlar, büyük çapta ve sade motifler ile dikkati çeker. Le Coq, bu halıların motiflerinde de temsîlî manâlar aramıştır (lev. LI-II/b)."¹¹

^{**} Demiéville, "Quelques traits de moeurs barbares", AOASH 15, Budin 1962.

^{***} Kilimler: Stein, *Innermost Asia, Oxford*, 1928. 590-91, 609, pl. LXXVII (Ast. VII 101; Ast ix, 20-25); pl. LXXXVII. Kırmızı üzerine koyu yeşil renkte, hendesi motifli düğümlü halı: s. 615,620 (Toy III, 01).

^{****} Uygur düğümlü halıları: Gabain, *Qoço*, Berlin 1961, s. 102-104. Bunların resimleri: *Le Coq. Chotscho*, Taf. 30.

¹¹ Bu cildin naşirleri: E. Esin, O. Sertkaya, *Türk Kültürü El Kitabı*, Seri II, cild I/b, Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar, E. Esin "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş", Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 108-109.

V.I. AVDİYEV'in (T. T. Kurumu, Tercüme-Dosya Nu. 40/102) Abdülkadir İnan tarafından yapılan Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tedkikleri adlı eserini veya Türk Kültürü El Kitabı adlı araştırma ciltlerini, yahut Bahaeddin Ögel'in Türk Kültür Tarihine Giriş adlı dokuz ciltlik araştırmayı inceleyenler¹² Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün Türk Dünyası El Kitabı adlı dört ciltlik kitabını¹³ okuyanlar Türklerde ev mimarisinin, ev içi asma ve döşemelerinin, dokuma, ilme(k)leme ve sıkıştırma (keçe) sanatlarıyla ilişkisini ve şekil(motif, yanuş, bezek vb.)lerin sembolik anlamlarının zenginliğini daha iyi anlarlar.

Ortaklık Göstergesi Halı, Kilim

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere dünyada bugün yaşayan Türk soylu halkların önde gelen ortaklık göstergelerinden biri halı, kilim, cicim, keçe/kiyiz, palas adlı ürünlerdir.

Arış'ın dördüncü sayısına yazdığımız baş yazıda şunları söylemiştik:

"Koyun, keçi, deve üretmiş, evcilleştirmiş, ıslâh yoluyla yeni hayvanlar edinmiş olan Türkler, bu hayvanların etinden, sütünden ve derisinden istifâde etmenin örneğini verdiler. Ancak, asıl örneklik eden yönü bakımından Türkler, bu hayvanların yünlerini eğirip ip haline getirerek dokuma, örme ve işleme sanatlarına âit katkılar yaptı. Yaklaşık bin beş yüz yıldan beri Tarım Havzasına, Türkistan bozkırlarına pamuk eken Türk Soylu Urukların hem giyim, hem örtünme ihtiyacını karşılayan eşyalarda yün, pamuk kullanılır. Evi (üy, otağ) halı, kilim ve keçeden yapılmış bir milletin (ki bugün Kırgızistan ve Kazakistan'da da, Çin sınırları içinde kalmış bulunan, merkezi Kaşkar olan Uyguristan yahut Çin Türkistan'ı veyahut Doğu Türkistan denilen coğrafyada da keçe halıdan yapılmış "ak üy" de oturulur) dokuma sanatlarına hâkim olmaktan doğan teknolojilere bağlı âlet isimlerini adlandırması akıllı sahiplerinin kolayca kavrayabileceği bir durumdur.

¹² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, V. cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII. cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984. Merhum Bahaeddin Ögel'in, hazırladığı bu dev eser, dokuz kitaptan oluşuyor. Zengin bir bibliyografyanın desteklediği bu âbide eser'in iki cildi doğrudan konumuzla ilgilidir. Beşinci kitap Türk dokumacılığı (bk. s. 137-188) ile oya ve nakışa (bk. s. 131-351) ayrılmıştır. Yedinci kitap ise otağ/çadır, alaçuk, boz üyelerin içinin döşenmesi (tefriş) ile ilgilidir (s. 288-400). Özellikle en eski kaynaklara dayanması, zengin bibliyografyası bu eseri âbideleştiriyor. Yeri gelmişken bu dokuz kitabın her eserini 30.000'den az olmayan bir baskısının yapılmasını 15.000'inin Türk soylu halklara ulaştırılmasını Kültür Bakanlığı'ndan beklediğimizi bir not olarak düşürmek, değerli âlim Bahaeddin Ögel'i rahmetle ve minnetle anmak isteriz. Hoca'nın *Türk Mitolojisi* de âbide eserlerden biri olarak bu konuyla ilgilidir.

¹³ *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-San'at*, II. cilt, TKAE Yay., 2. bs., Ankara 1992.

Türkler yaylak-kışlak düzeni ile (göçebe olmayan) yaşayan bir soy olup mallarının karışmasını önlemek üzere hem eşyalarını, hem de hayvanlarını dağlayarak veya halı, kilim ve keçenin üzerine dokuyarak, çok özel damgalar kullanmışlardır. Damga ise, bugünkü bazı kuruluş ve kurumların amblemleri gibidir.

Her aileye mahsus ayırıcı bir işaret taşıyan damga (tamga) bulunduğu gibi, bazı damgalar bir sülâleyi, bazıları bir Türk boyunu göstermektedir. Bu damgaların herbirinin anlamları da farklıdır. Türklerde, gerek dokuma, örme, işleme, gerekse, oyma, dağlama, kabartma sanatlarının örneği olan eserlerde, damga kökenli işaretler vardır. Bu damga kökenli işaretlerin sanat heyecanı uyandırmak üzere kullanılanlarını gruplandırabiliriz:

1- Orhun yazısı da denilen alfabeye dayalı olan bu harflerin tabîî bir sonucu sayılan damgalar.

2- Eşya (ok, makas, kılıç vb.)ların şekli, resimleri anlamına gelen damgalar, işaretler...

3- Şaman veya Kam tarafından tılsım aracı olmak üzere kullanıldığına inanılan ve Hz. Süleyman mührü türünden en eski tabiat dinimizle ilgili işaretler, damgalar...

Türklerde bezeme sanatı ile ilgili şekillendirmişlerin arkasında, bu üç ana kaynaktan gelen bezekler, nakışlar bulunmaktadır. Bu üç ana kaynağa şunları da ilâve edelim:

4- Büyük saygı duyulan, korkulan, çekinilen yahut ongun sayılan hayvanlar: Dağ keçisi veya kıvrımlı boynuzu, geyik boynuzu, ejder, pars ayağı, aslan dişi, yılan, akrep, balık, yırtıcı kuşlar... (veya bunların stilize edilmiş şekilleri).

5- Bir olayı veya bir dileği yahut bir rüyayı, hem sembolik, hem de soyutlanmış ve ana çizgilere ulaşmış bir şekilde anlatmak.

6- Geometrik çizimler; çiçek çeşitleri, Arap, Lâtin, Kiril harfli ifadeler...

7- Kişiler, kahramanlar (Leyla, Mecnûn vb., Molla Nasreddin vb., Manas, Köroğlu vb., Fuzûlî, Nevâî vb., 18., 19. ve 20. yüzyıllara âit siyaset ve idâre adamları).

Yukarıdaki maddelerde yer alan yanlışlarla ilgili örnekler vermek, konuyu geliştirip bir kitap hacmine taşımak işini Türk Halıcılığına gönül verenlere bırakıyorum¹⁴

¹⁴ Sadık Tural, "Halırın İşlevinin Özel Bir Göstergesi", *Artış Dergisi*, cilt 1, sayı 4, Nisan 1998, s. 8-18.

Halı ve kilim kelimelerinin Türkçe soylu halkların bazılarında aynı anlamda kullanıldığına işaret etmekle yetinip başka bir konuya dikkat çekmek istiyoruz.

Türklük (nation) ayrı coğrafya, ayrı devlet ve ayrı tarihlerin sahibi olmaktan doğan boy ve tayfa (taypa, uruk, kabile) adlı toplulukların etnitice görünümlü yapıları, yabancı -hattâ bazı yerli- araştırmacıların yanlış hükümler vermesine yol açmaktadır. Dil'deki fonetik (telaffuz ve telaffuza bağlı imlâ) eksik (kelime bilgisi) ve morfolojik (söz dizimi) bakımından farklılaşmaları, yanlış değerlendirip, "aynı olan"ı, "başka olan" gibi anlayıp anlatanlara da çokça rastlanıyor.

Mahallî kimlik (regionalizm)çiliğin etkilerinin fazla olduğu ve millî kimlik içinde erimedığı zamanlarda -hattâ bu ilkel tutumu devam ettirenler bakımından bugün bile- görülen bir durum var: Halı kilim bağı adlandırmalar, öncelikle ve çoğunlukla yer adına, daha az miktarda tayfa adına, çok az ölçüde "boy" adına bağı şekilde isimlendirilmiş ve isimlendiriliyor: Kuba-Şirvan, Gence-Kazak, Karabağ, Derbent halı ve kilimi (Azerbaycan); Tebriz, Şiraz, Şirvan, Meraga, Nişabur halı ve kilimi (İran); Buhara, Semerkand, Nemengân, Fergana, Zereşan halı ve kilimciliği (Özbekistan); Darvaz, Merv Bayramali, Boldumsaz, Gökdepe halı kilimciliği (Türkmenistan); Evliya ata (Combul), Karagan, Kanasu, Kızılorda halı kilimciliği (Kazakistan); Narın, Talas, Oş, Celâlabat halı kilimciliği (Kırgızistan) Bünyan Yahyalı, Kayseri, Konya, Sivas, Gördes, Aksaray, Taşpınar, Sındırgı vb. (Türkiye) yer adlarına bağı adlandırmalardır. Oğuz ve Kıpçak boylarının adları Yomut, Teke, Bayat, Ersarı, Kumuk, Kazak, Kırgız, Tatar, Uygur halı ve kilimleri...

Türklerde soy/sop (natio) kadar önemli ait oluşumlar vardır; bunlar sırasıyla şunlardır: Aile, oymak, uruk boy... Bunların herbiri az çok farklı işleve, role ve statüye sahip olduğu gibi herbirinin özel damgaları vardır.

Bize göre Türk soylu halkların halı, kilim, keçe sanatları, bunların estetik (renk, bezek), teknoloji ve işlevleri dikkate alınınca, coğrafya ve devlet adıyla değıl, boy veya uruk adlarıyla anılması daha doğru olacaktır.

Halı, Türk milletinin şehirlere yerleşmeden önceki hayatında, insanın inancı ve tabiatla ilişkilerini sembollerle ifade eden şiir, minyatür, ebrû, resim, heykel ve fotoğraf sanatının yerini alan özel bir araçtır. Kadın ile tabiat, kadın ile yaşanan hayat arasındaki üstü örtülü ve az çok soyutlanmış özelemler, öfkeler, dilekler ve yalvarmalar, halının, kilimin üzerine yansır. Bütün mesele, bir kişiyi veya topluluğu yahut toplumu ilgilendiren o etkilenmelerin halıdaki, kilimdeki yansımalarını çözebilmek, okuyabilmek... El emeğı, gönül ve göz nuru... Duyarlılık göstergesi...

Halı ve hoca kelimelerini Farsça'ya hediye edenler, haksızlık ediyorlar. Birincisi, kaluk/kalık; ikincisi, koca kelimelerinden gelen bu çok eski Türkçe

sözlere sahip çıkmayanlar, dokuma sanatlarımızı anlayamazlar. Katun (evlenmiş kadın) kelimesinin farsça etkisiyle hatun oluşunu düşünelim.

Yaylak-kışlak düzeni içinde, Ak/boz üy, Kara/boz üy'lerde yaşayan Türkler için eşyaların sayısı ve çeşidi sınırlı idi. Bu sayılı ve sınırlı araçların içinde bir değer ifade edeni kalıcı değere sahip olanı dokuma/ilme suretiyle meydana getirilenlerdir.

Türk soylu halklar çadır/boz üy, dokuma ve keçeden yaptıkları evlerin dışında ve içinde halı, kilim, keçe kullanıyorlardı. Bunlardan halı, düğümlü ilmek, kilim dokumak, keçe sıkıştırılmış yapağı tiftik veya kıldan yapılıdır. Her birinin teknolojisi de, dayanırlığı da, dolayısıyla değeri de farklıdır. Kalıcı olan, kalı(g) olan, ayrı bir dikkat, gayret ve özen gerektiriyor olmalı... En çok özen gerektiren ise, ipekten yapılanıdır. Evlerinin kalitesini bile ak boz üy, kara boz üy (ak çadır, kara çadır) diye ayıran ve işlevlerini ve içine serilen kalı/halı, gilem'in farklı oluşunun bugün de sürdüğü (Kazak, Kırgız ve Türkmen) düşünülürse, fikirlerimize hak verilecektir.

Kalı(g)ları ipek ve ipek olmayanlar diye öncelikle ikiye ayırabiliriz. İpek olmayanlarını ise, kalıg ve kalıça diye ikiye ayırdıklarını düşünüyorum. +ça/+çe eki Türkçe'de gibi, göre, tarafından, ile, birlikte, olarak, kadar türünden işlevleri karşılayan isme gelen bir ektir; kelime sonundaki -g ise kapıg, sarıg kelimelerindeki düşen (düşme eğilimli) g'dir. Değer verilen yün veya tiftik yahut pamuklu veyahut ipek halı/kalı yanında, bunlardan hem işçilik, hem motif, hem ölçüler, hem de işlev bakımından daha az değerli sayılan dokuma ve ilmekleme (düğümlleme)li yaygı aracına kalıça/halı-ça denildiğini ileri sürüyoruz.

Hem Korkut Ata, hem de diğer tarihî metinlerde üç türden çadır, otağ, üy yapılıyor: 1- Bey veya Kağan temsilcisi yahut Kağan otağı (merasimlik); 2- Günlük yaşayış meskeni; 3- Boz üy veya bark adı verilen, kiler, malzeme deposu gibi işlev gören, keçe yahut kalitesi çok düşük halı kilimden kurulan evler (bark kelimesinin bu kullanımı hem Taldıkurgan/Kazakistan; hem Yozgat/Türkiye). Başkaca deliller bulacak Kalı(g) ile kalı(g)ça arasındaki fark ve adlandırma ayrılığı reddedilmez hale getirilmelidir.

Bu noktada, 15. yüzyıldan sonra Farsça'nın etkisinin günlük dilimize yerleştiği, eğitim ve edebiyat dilimize neredeyse hakim olduğu bir dönemde yazıya geçirilen Dede Korkut metinlerinde bile "ipek halıça" dendiği ileri sürülecektir. +ça/+çe eki farsça'da küçültme eki işlevindedir; halbuki Farslar her türlü işlev ve ölçülü her türlü kalitedeki bu türden eserlere halça derler.

Farslar Türkleri ve Türkçe'yi hatırlattığı için -muhtemelen Türkçe olduğunu bildiklerinden dolayı- halı veya halça kelimesini değil, fersş veya fereş kelimesini kullanıyorlar. Fereş/ fersş kelimeleri dokumalı, düğümlü ve çeşitli boyutlarda olan (seccâde hariç), duvarda veya yerde kullanılan ürünlerin adıdır.

Diğer taraftan ilme, oy ve yurt kelimelerinin fars dilinde bugün de Türkçe olarak kullanılması¹⁵ kalığ+ça kelimesini ödünçleme yoluyla Türkçe'den aldıklarını gösteren başka bir delildir. Korkut Ata'daki ifadeyle tamamlayalım: "Toksan yirde ala kalı ipek döşemiş idi"¹⁶.

Halı ve Kilimler Konusunda Duyarlılık

TDK Sözlüğü "duyar" kelimesine "Duygulu, duygun, duyarlı, hassas. Beden üzerinde uyarıldığında hızlı ve güçlü tepkilere yol açan.", "duyarlık" kelimesine, "Duyum ve duyguları algılayabilme yeteneği, hassasiyet. Zayıf bir etkiye karşı tepki gösterebilme yeteneği. Bir duyar katın ışıktan etkilenme yeteneği."; "duyarlılık" kelimesine ise, "Duyarlı olma durumu." karşılıklarını veriyor; biz bu ifadeleri "durum, olay, kavram karşısında insanın duygu, hal ve düşünce dünyasının his merkezli tepkilerinin adı" olarak genişletmek isteriz.

Şiir, bir dilde bulunan kelimelerin, ilk anlamlarında olmayan bir anlayışla, özel bir istifle âhenk ve duyarlılık yaratacak biçimde özel bir kompozisyon haline getirilmesidir. Şiir, örtülenmiş ve az çok soyutlanmış, duyguları

¹⁵ bk. *The Unabridged Persian Carpet Dictionary, (Feraheng-i Cami'-i Ferş-i İrani)* Haz: Ahmed Danişger, Tahran, Bahar 1372/1993. İran Devleti tarafından yapılan bu resmî yayının "oy" ve "ilmek" maddelerini ihtiva eden sayfa (s. 72)'yı okuyanlar bize yüzde yüz hak verecektir.

¹⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, cilt I, Türk Dil Kurumu Yay., 4. baskı, Ankara 1997, s. 95; Türk Dil Kurumu'nun *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (cilt IV, Ankara 1969)'nün kalı (kalıça); halı (s. 2184) maddesindeki örnekleri olduğu gibi alıyoruz:

"Evvel bir kalın aba aldılar ev içinde kalı قالی yerine döşemek için." (Siyer-i Dâir, XIV. yüzyıl 540-2)

"Ve dahi ol koyun yünlerinden ve keçi kıllarından size ev âletin kılıvirdi, kalı قالی gibi ve keçe döşekler gibi." (Leys, Ar. XV. yüzyıl 728)

"Anda dürlü nakışlar vardır, iğen hüb kalılardır." قالیلردر (Cev. Es. XV. 261)

"... Ve harirle dokunmuş kalılar." قالیلر (Cev. Es. XV. 334)

"Lâtîf lâtif çemenler çayırılar ol evin kalısı قالی olsun." (Tuh. Le. XV. 170)

"Yüz kırk nakit akçanı ve bir tava ve bir sahan ve iki tepsi ve bir köhne kalıyı قالی verdim." (Sic. B. XV. 3, 315)

"Zili: 30, üç kalt قال : 50, üç çift küpe 350..." (Sic. B. XV. 2,2)

"İki döşek: 100, iki yorğan çarşabı 50, kalı, قال, zili : 50." (Sic. B. XV. 1,1)

"İki kalı, bir zili قال : 80, köhne kalı قال : 20 kürk: 40." (Sic. B. XV. 12, 62)

"Dört nezkep: 116, iki kalt, قال, bir kalıça قالچه : 100, üç tepsi, dört sahan..." (Sic. K. XV. 1, 340)

"Destimâl, kalı, قال kilim, iki sini, tepsi, iki sahan..." (Sic. K. XV. 2,157)

ve duyarlılığı gelişmiş insanlara hitap eden "dilin iç kalesi" özelliğini taşıyan metinlerdir.

Halı ve kilim ise, ipliğe yansıyan bir tür şiirdir. Bu türden bir şiir, yaşanan çevre ve olaylar ile insana ve inanışlara yaklaşımın, renk ve motiflere dönüşmüş, ipliğe (düğüm'e, ilme-k-ye) taşınmış hâlidir.

Bu alandaki yanlış ve kasıtlı bilgilerin düzeltilmesi niyetiyle, erdem sahibi, inkârcı olmayan yabancıların da, ilgisiz ve bilgisiz Türk soylu insanların da aydınlatılması düşüncesiyle duyarlılık gösterip, üç önemli faaliyette bulduk: Bunlardan birincisi 27-31 Mayıs 1996'da Kayseri ve Yahyalı'da gerçekleştirdiğimiz toplantıdır. Onun meyvesini "Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri" (AKM yayını, Ankara 1998) adıyla yayınladık. Bu çalışmayı alanın problemlerini çözecek kadar yeterli bulmadığımızdan, "Arış" adıyla üç aylık "Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi" adlı İngilizce, Türkçe olarak resimli, renkli ve çizimli dergimizi dört sayı yaşattık; bu da ikincisi... Tabii AKM olarak bunlara başkaca yayınlar da ekledik,¹⁷ bunlar da üçüncüsü...

Türk halıcılığının bir çok problemi var. Bunları sıralamak yerine ilk üçünü belirtelim önce: Türk soylu halkların ve özellikle Türkiye halıcılığının üretim ve uygulama sıkıntıları; tarihî eserlerin yurt dışına kaçırılması; motif(yanış, örnek, nakış, bezek)lerin gerek el halılarında gerek makine halısında yozlaştırılması...

Yukarıdan beri sıralamaya çalıştığımız sıkıntılar ve bildiriler kitabımız ile Arış'a yansıyan yüzü aşkın çözüm bekleyen dert için üç teklifimiz var:

1- Her yıl on beş ilimizden birinde Halı Fuarı düzenlenmelidir: Ankara, İstanbul, Balıkesir, Antalya, Muğla, Isparta, Sivas, Van, Konya, Kayseri, Aksaray, Kars, Nevşehir, Uşak, İzmir; bu şehirlerin valilikleri bir protokolle -sıralamayı ya alfabetik, ya bir sene sonrasını ad çekerek belirleyip- Halı Fuarı yapabilirler. Bu fuarların zamanı ve yeri dünyaya duyurulursa, hem turistlerin, hem bilim adamlarının, hem de ticaret erbâbının gelmesi sağlanmış olacaktır.

2- Türk halıcılığı ve dokuma sanatları için, her iki yılda bir millî, her dört yılda bir uluslararası bilimlik toplantı yapılmalı; bunun tertip komitesi Kültür Bakanlığı, Atatürk Yüksek Kurumu ve Türkiye Halı Üreticileri Birliği temsilcilerinden oluşmalıdır. Uluslararası toplantının her yıl bir bağımsız Türk Cumhuriyetinde yapılması daha doğru olur.

3- Azerbaycan'dan iki, Türkmenistan'dan iki, Özbekistan'dan iki, Kazak,

¹⁷ Neriman Görgünay Kırzioğlu, *Eşme Kilimleri*, AKM Yay., Ankara 1994; N.P. Nekrasova - K.G. Kınayeva, *Moskova Şark Sanatları Devlet Müzesi Türk, Azeri ve Türkmen Seccâdeleri*, AKM Yay., Ankara 1997.

Kırgız ve Uygurlardan birer ve Türkiye'den iki kişilik bir tertip komitesiyle iki ciltlik "Türk Soylu Halklar Halı, Kilim, Dokuma Ürünleri Ansiklopedik Sözlüğü" hazırlanmalıdır (600 sayfalık çift sütun özel baskılı).

Tüccarlarımızın bu konularda duyarlı olmasını istemek ve beklemek herhalde hakkımızdır. Diğer taraftan Halıcılık Yüksek Okulları ve Güzel Sanatlar Fakülteleri ile Eğitim Fakültelerinin Resim Bölümlerinde, Fen-Edebiyat Fakültelerinin Sanat Tarihi Bölümlerinde konuyla ilgili birer Ana Bilim Dalı olmasını beklemek çok şey istemek midir?

Millî Eğitim Bakanlığı, ilgili Genel Müdürlükler bünyesinde Halk Eğitim Merkezleri içinde yetişkinler için kurslar düzenlemektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 72 üniversitesinin bazılarında halı ve kilim ile doğrudan ilgili yüksek okul veya Ana Bilim Dalı bulunmaktadır. Bu yapılanmayı yeterli saymak mümkün değildir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Kazakistan'da Türkistan şehrinde Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesini kurmuştur. Bu üniversitede bir Halı, Kilim, Keçe Sanatları Bilim ve Uygulama Bölümü açılmasının, burada Türkiyeli, Kazakistanlı ve Türkmenistanlı bilim adamlarının nazarı ve uygulamalı dersler verilmesinin çok yerinde olacağını düşünüyoruz.

Bu konuda son bir haber olarak, Doç. Dr. Nâlan Türkmen'in Türkmenistan Halı Sanatı konulu doktora tezi ile Prof. Dr. Nejat Diyarbakirli'nin Hun Sanatı adlı eserini 2000 yılının ilk aylarında okuyucuya sunmayı plânladığımızı eklemeliyim.

Türk halısı konusunda düşünmüş olan merhum Celâl Esat Arseven'i, Beşim Atalay'ı Şerâre Yetkin'i, Güran Erbek'i rahmetle anıyor; yaşayanları ise bu sahanın duayeni şeref üyemiz Oktay Aslanapa'nın şahsında selâmlıyorum.

Türk halıcılığının problemlerini yeniden gündeme getirmek niyetiyle çeşitli bibliyografyaları tarayıp soruşturarak belirlediğimiz kırk dört kişiye, aşağıdaki mektubu gönderdim:

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından yayınlanan, bugüne kadar 27 sayısı basılan Erdem Dergisi, bilindiği üzere sosyal ve beşerî bilimlerle sanat ağırlıklı yazıların yer aldığı bir süreli yayındır.

Erdem Dergisi'nin 21-27. sayıları Ahmet Yesevi, Hoşgörü ve Aydın Sayılı Özel sayıları olarak yayın hayatında yerini almıştır; 31,32,33. sayılar Cumhuriyet özel cildi olarak basımı tamamlanmak üzeredir.

Bu geleneği sürdürmeyi düşünen Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı derginin 28,29 ve 30. sayılarını halı, kilim ve dokuma sanatlarını ihtiva eden yazılarla özel bir sayı haline dönüştürmeyi kararlaştırmıştır.

En az 7, en çok 17 sayfa metin ile 7x11 ebadında basılmak üzere en çok 12 fotoğraf ya da slayt ve PC formatlı disketini ihtiva eden bir yazınızı 28 Şubat 1999 tarihine kadar postaya verilmiş olmak şartı ile bekliyoruz.

Orijinal resim kullanılmasını istirdiğimiz makalelerde ele alınmasını istediğimiz konu başlıklarını şu şekilde sıralamaktayız:

1- Halı, keçe, kilim, sumak, zili, palas, kivist, şırdak vb. adlı ürünlerin herbirinin, meydana getiricisi olan aşiret ve boylar ile ilişkileri bu ürünlerdeki motiflerin aşiret ve boylarla ilgisi,

2- Bu ürünlerin, meydana getirildiği coğrafya ve tarih ile ilişkileri,

3- Yaygı, örtü, yastık, heybe, seccâde vb. gibi ürünlerin boyutları ve işlevleri,

4- Bu ürünlerde kullanılan malzeme ve teknikler,

5- Boyama yöntemleri ve araçları,

6- Kullanılan renkler,

7- Bu ürünlerde kullanılan motifler (yanış, nakış, bezek vb.) ve anlamları,

8- Bu ürünlerin, gelenekli varlıklarıyla aile içi ekonomisine veya pazarlama yoluyla gayri safi millî hasılaya katkıları,

9- Makine halılarının üretiminde gelenekli motiflerin yeri nedir ve ne olmalıdır?

10- Yörenizde bulunan üretici veya koruyucu yahut gelişmiş pazarlacı sistemler hakkında bilimlik araştırmalar.

Atatürk Kültür Merkezi olarak gerek süreli, gerekse kitap ölçeğindeki yayınlarımızda kültürümüzün çeşitli meselelerine yer vermeye çalışıyoruz.

Estetiğin işlevle içiçe girerek, diğerinin ayrılmaz parçası haline geldiği millî el sanatlarımızın araştırılması ve değerlendirilmesi de, ilgi ve faaliyet alanımız içindedir.

Erdem'in bu üç sayısı, bu ilgi ve faaliyetin yeni bir örneği olmak üzere katkılarınızla kamuoyuna ulaşacaktır.

Sahanın bir uzmanı olan size, Atatürk Kültür Merkezi'nin çalışmalarına hem önceki katkılarınız, hem de beklediğimiz muhtemel katkılarınız için teşekkürler ediyor, araştırmanızı elimize ulaştırmanız ricasıyla, selâm ve saygılar sunuyorum." 8 Ocak 1999

Ne yazık ki, Mayıs 1999'a kadar sabrettiğimiz halde, istenen ve beklenen sayıda yazı gelmedi; gönderilen yazılardan 13'ü yayınlanmaya uygun bulunmadı. Elimizde bulunan yazıların bir kısmı ise, Arış'a gelmişti. Fakat o derginin yayın hayatına son verdiğimizden, basımını yapamadıklarımız idi.

Türkiye başta olmak üzere Türk Dünyası'nda ev içi ekonomisini genişletmek genç kız ve kadınların hem gelir sağlamalarına, hem işe yaramalarına, hem de başarılarını göstermelerine imkân vermek üzere Avrupa Birliği veya UNESCO ölçeğinde ortak projelere ihtiyaç vardır. O zaman dünyada kalı(g)cı özelliği olan, değerli, otantik el halıları daha çok yaygınlaşacak ve ucuzlayacaktır.

Özelleşen Sümerbank'ın devlet kuruluşu halinde kalan Sümer-Halı ise gelenekli halıcılığı koruyan ve kollayan, denetleyen bir anlayışla yeniden yapılandırılmalıdır.

Erdem dergimizin, 28, 29 ve 30. sayılarını yine halı ve kilime ayırmamız bir duyarlılık işareti sayılmalıdır. Bir kısmı Arış için, bir kısmı ise süreli yayınlarımızda yer almak üzere bize ulaştırılan elliye yakın yazıdan yeni bir seçme yaparak bu üç sayıyı oluşturduk.

Erdem'in Mübahat Türker-Küyel, Müjgân Cunbur ve Sadık Tural'dan oluşan yazı kurulunu da, bu sayılara mahsus olmak üzere, Prof. Dr. Bekir Deniz ile genişlettik. Gelen yazıların özel bir alan olması, dil, üslûp ve metod meseleleri dışındaki yönleri bakımından, yazı kurulumuzu aşması sebebiyle, Bekir Deniz'in yardımına müracaat ettik. Bu yüzden yazı kurulu dört imzalı oluyor. Diğer taraftan Merkezimiz Türk Sanatı Bilim Uygulama Kolu uzmanları, -master'larını da yapmış olan- Şebnem Ercebeci ve Serap Leloğlu-Ünal, Bekir Deniz'e -Hoca'nın istediği kadarı ile- yardımcı oldular.

Bu üç sayılık özel cildin işlemlerini, düzeltme ve sayfa düzenini adı geçen iki uzmanımız ile genç sanat tarihçisi Neval Konuk üstlendiler; her üçüne ve matbaa konusundaki gayretleri için de Genel Sekreterimiz İmran Baba'ya teşekkür ederim.

Erdem, dünyanın itibar ettiği çok değerli bir araştırma dergisidir. Elinizdeki cildin bir alana göre düzenlenmiş olmasından dolayı yazı seçiminde ve değerlendirmede hatâ bulunması ihtimali vardır. Yazıların, dil üslûp ve muhtevâsından, resim ve çizimlere kadar mevcut olan - eksiklik yanlışlık ve kalitesizlik için vicdan ve bilim ölçülerini esas alan eleştirilere açık olduğumuzu bir kere daha ifade etmek isterim. Bu ciltle ilgili eleştiri yazısı gönderilecek olursa BİLGE de basacağımızı peşinen taahhüt ederim.

Tabii bu yazıları meydana getirmek için göz nuru dökmüş, aklı ile kalbini muhakemesinin emrine vermiş değerli araştırmacılara ne kadar teşekkür etsem azdır.

Kendi kültürüne sahip çıkmak bir bilinç işidir. O bilinci, bilgiyle sağlamlaştırabilenler ise ulaştıklarını, nankör olmayanlara, erdemli bir bilim dünyasında yaşamayı benimseyenlere, kamuoyunun ve geleceğin bilgisine sunarlar. Dürterek eğitim verilebilir, öğrenim yaptırılabilir; ama, erdem kazandırılmaz. Erdemle tamamlanmamış bilgi ve bilim ise, dâimâ eksik kalacaktır; hayırlı ve devamlı olmayacaktır.

16 Temmuz 1999